

ЦЕРКОВНО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА РУСЬКОЇ ПРАВДИ

У статті розглядається церковно-правова проблематика першої на Русі писаної збірки законів – «Руської правди». Запровадження християнства суттєво змінило суспільні відносини і стандарти життя Київської Русі. Це вимагало відповідних змін і в системі права. Автор прослідкував механізм впливу ідей християнства і церковно-візантійського права на укладачів «Руської правди». Її поява сприяла остаточному визначенню правового і політичного статусу церкви в давньоруській державі.

Ключові слова: Руська правда, християнство, релігія, церква, церковно-візантійське право.

В статье рассматривается церковно-правовая проблематика первого на Руси письменного сборника законов – «Русской правды». Введение христианства существенно изменило общественные отношения и стандарты жизни Киевской Руси. Это требовало соответствующих изменений и в системе права. Автор проследил механизм влияния идей христианства и церковно-византийского права на составителей «Русской правды». Ее появление способствовало окончательному определению правового и политического статуса церкви в древнерусском государстве.

Ключевые слова: Русская правда, христианство, религия, церковь, церковно-византийское право.

The article deals with the church-legal issues of the first written collection of law in Russia – the Russian Truth. The introduction of Christianity has significantly changed the social relations and standards of life of Kievan Rus. It required corresponding changes in the system of law. The author followed the mechanism of influence of the ideas of Christianity and church-Byzantine law on the compilers of the Russian Truth. Its appearance contributed to the final determination of the legal and political status of the church in the ancient Russian state.

Key words: Russian Truth, Christianity, religion, church, church-Byzantine law.

Релігія та церква, безперечно, виконують важливу роль у житті сучасного суспільства. Релігію можна трактувати як своєрідну аксіологічно-світоглядну форму пізнання світу. Система релігійних поглядів водночас є як визначальним чинником, що впливає на формування внутрішньоетичних оцінок, мотивації та розуміння світу віруючою людиною, так і певним інституційним виразом колективної свідомості, що задовольняє релігійні потреби та впливає на більшість процесів у суспільстві. Однак церква не є утворенням тотожним державі. З огляду на це, неабиякий науковий інтерес викликає дослідження багатомікового історичного досвіду взаємодії церкви та держави, яке розпочалося на Русі ще в X ст.

Запровадження в Київській Русі християнства встановило нові норми суспільних відносин і істотно змінило стандарти життя. Ключова роль у зазначеному процесі належала активному поширенню нової християнської моралі. Саме вона стала індикатором поведінки в соціумі та вплинула на формування правової системи давньоруської держави, визначним елементом якої був перший писаний збірник законів «Руська правда». Саме таким фактом і визначено неабияку актуальність теми статті.

«Руська правда» є однією з найбільш досліджених пам'яток вітчизняного права. Проте саме в контексті церковно-правової проблематики вона дуже рідко привертала увагу дослідників. Серед небагатьох авторів, які намагалися проаналізувати її положення під таким кутом зору, вар-

то відзначити Т. Федоренко, Б. Совенко [6–9], Я. Шапова, який свою увагу зосередив на розкритті багатогранної ролі церкви часів Київської Русі та її джерел права [11]. Проте оригінальних досліджень із зазначеної проблематики, які б були побудовані на сучасних методологічних засадах, вочевидь, бракує.

Наукова мета публікації полягає у визначенні автором тих елементів «Руської правди», які виникли під впливом християнської доктрини, та характеристики механізмів впливу ідей християнства на основні положення визначної збірки законів.

Ні в кого не викликає сумнівів, що «Руська правда» є головною пам'яткою давньоруського права, саме вона є його ядром. Її початкові редакції не збереглися, але до нас дійшли більш-менш повні списки XII, XIII і XIV ст. Найбільш близьким до оригіналу вважають Софійський текст [1, с. 36–37]. Саме на нього спирався перший дослідник «Руської правди» – М. Карамзін. Дослідники встановили наявність трьох редакцій правової пам'ятки. Перша – коротка – була розроблена за часів Ярослава Мудрого, згодом, його сини, князь київський Святослав, князь переяславський Всеволод і князь чернігівський Олег, суттєво її розширили. Так з'явилася «Правда Ярославичів» [4, с. 175]. У тексті більш детально прописали штрафні санкції за ті чи інші провини та було заборонено кровну помсту.

Час появи третьої редакції прийшовся на роки правління Володимира Мономаха. Під його началом було об'єднано попередні списки та внесено дуже важливі доповнення, зокрема й щодо суттєвого обмеження лихварства [11, с. 96]. Саме на тому етапі, з урахуванням зазначених доповнень, виникає повний текст збірки законів, і сьогодні «Руською правдою» називають, передусім, саме цей текст.

Яку загальноправову оцінку можна надати «Руській правді»? Мають рацію ті дослідники, які вважають її прототипом кримінального кодексу [2, с. 218]. З погляду сучасної юридичної науки, це комплекс норм, якими передбачено покарання за скоєння кримінальних злочинів (образи особистості чи людської гідності, порушення права власності, зазіхання на майно тощо), обмеження, а згодом і повна заборона кровної помсти. Такі норми і правила, що стоять на сторожі громадської безпеки, можна розглядати як тогочасний кримінальний кодекс. Але є й такі статті, в яких вказується, що джерело законів – воля Бога, а київський князь є її безпосереднім виконавцем. У статтях такого блоку захищається майно церкви і права громадян. Природно, що такі положення ближче до цивільно-правових норм.

«Руська правда» являє собою сукупність нормативно-правових актів, які врегульовують відносини між князем, який виступає в ролі вищої судової інстанції (особисто або через свою адміністрацію), та окремими громадянами, які представляють інтереси свого роду, громади, сім'ї, тобто спільноти, до якої вони належали. І така спільнота діставала можливість слідкувати за тим, щоб права її представників не були порушені під час судового розгляду.

Головною відмінністю збірки порівняно з нормами права попередніх століть було те, що більшість правових норм було встановлено відповідно до канонів християнської віри. Це, насамперед, виявилось в тому, що «Руська правда» суттєво обмежувала можливості для використання принципу таліону, або кровної помсти, засуджувались також і методи вирішення судових суперечок за допомогою неконтрольованого державою насильства («у кого меч гостріше, той і бере верх») [8, с. 115]. Зазначена збірка законів мала величезний вплив на тогочасне суспільство саме в моральній площині. Вона обмежувала насильство. У документі вбивство законодавчо замінюється штрафом. Позбавлення життя людини людиною підпадало під заборону як церкви, так і закону.

Ретельне ознайомлення зі змістом «Руської правди» дозволяє дослідити вплив християнських ідей на визначення нової ролі суду в суспільстві. З давніх часів світське і церковне право по-різному тлумачили цілі покарання, що породжувало і різні конструкції злочинів. Зміни в розумінні складу злочинів почалися під впливом поширення християнського світогляду. Тепер, і це знайшло свій відбиток у положеннях «Руської правди», чи не головним із критеріїв для визначення «злочинності» стала аморальність того чи іншого вчинку. Зазначене сприяло поділу злочинів на навмисні та ненавмисні. Відповідно до такої кваліфікації і призначалось покарання. Якщо було доведено, що злочин здійснено ненавмисно, строк покарання зменшували [8, с. 116]. Такий погляд щодо складу злочинів за часів «Руської правди» ще не був загальноживаним, але його поширення зумовило помітний прогрес у розвитку правосвідомості та правової культури XI – XIII ст.

«Руську правду» не можна розглядати окремо від церковних уставів. У ній дуже помітний вплив церковної моральності. Так, існування холопства в ній під сумнів не ставилося, але

з'явилися положення, що стверджували необхідність гуманізації ставлення до людей, які фактично втратили особисту свободу. Окремі статті збірки забороняли продавати та перепродавати в корисних цілях людей, які прийняли християнство [7, с. 10]. Цей факт свідчить, що нова віра доволі швидко стала впливовою силою в суспільстві, сприяючи гуманізації соціальної поведінки. До того ж такі зміни отримали належне закріплення і в правовій системі Київської Русі, прикладом чого і є «Руська правда».

Ще один із перших дослідників історико-правової пам'ятки В. Ключевський зазначав наявність внутрішнього зв'язку між церковно-візантійським правом і окремими статтями «Руської правди» [3, с. 309 – 312]. І хоча деякі марксистські історики радянської доби, як-от Б. Греков, С. Юшков та інші заперечували наявність впливу на її статті церковно-візантійського права, на наше переконання, це є наслідком вузькості методологічної бази та домінування формаційного підходу до розвитку держави і права.

У такому контексті доцільним є приклад із нічними крадіжками. У Книзі пророка Мойсея йшлося про те, що коли грабіжника схоплять вночі і вб'ють його, це не буде вважатися злочином, якщо ж його захоплять і позбавлять життя після сходу сонця, не на місці безпосереднього скоєння злочину, то вбивця має понести відповідальність.

Майже аналогічно випадок із нічною крадіжкою розглядається і в «Руській правді»: якщо застануть людину вночі в чужій домові під час скоєння злочину, то мають право негайно її вбити, якщо ж таке станеться на світанку, то злодія мали доставити до княжого суду. У разі порушення зазначеного правила вбивці злодія були зобов'язані сплатити князю грошовий штраф у розмірі 12 гривень [5]. Незважаючи на тісний внутрішній зв'язок наведеної статті зі згаданим місцем Книги пророка Мойсея, не можна не відзначити певну адаптацію давніх правил до місцевих умов і традицій, що сприяло набуттю біблійськими настановами актуального для Київської Русі правового змісту.

Наведемо ще один приклад. Церковно-візантійська правова традиція відхиляла залучення рабів до судових процесів як свідків. У «Руській правді» також невольні люди – холопи – не допускалися свідками до участі в судових процесах за будь-яких обставин. Але Русь мала свою специфіку в соціальному поділі суспільства і, крім холопів, була ще одна категорія людей – закупи, які вважалися напіввольними. Це знайшло свій відбиток і в правовій площині. Так, за відсутності будь-яких свідків із вільних людей княжий суд припускав можливість заслухати свідчення закупів [5]. Отже, знову прослідковується зв'язок між нормами церковно-візантійського і давньоруського права, але з урахуванням специфіки суспільних відносин у Київській Русі.

Під впливом християнства Київська Русь почала відходити від практики тілесних покарань. У статтях «Руської правди» удари батогами, що були поширені як вид покарання у Візантії, здебільшого трансформувалися у грошовий штраф. Наприклад, якщо у візантійській судовій практиці людину, яка самовільно сідала на чужого коня, карали трьома ударами батогу, то за аналогічну провину на Русі «Руська правда» передбачала стягнення з порушника штрафу в розмірі трьох гривень [5].

Розглянемо ще один випадок застосування покарань у церковно-візантійській традиції та «Руській правді». У одній зі статей Судебника царя Костянтина йшлося про раба, який вчинив крадіжку, але не у власного господаря. Якщо його власник забажає залишити раба-злочинця, він має виплатити потерпілій стороні компенсацію, в іншому ж разі раб потрапляв у повну залежність від тієї особи, якій він завдав шкоди [10, с. 14].

У відповідній статті «Руської правди» під час тлумачення злочину, скоєного за аналогічних обставин, законодавець також наказував як діяти з родиною холопа-крадія та вільними людьми, які були під час крадіжки в ролі співучасників [5]. Отже, варто зауважити, що під час створення «Руської правди» її укладачі були, безумовно, знайомі з основними пам'ятками церковно-візантійського права, але уникали дослівних запозичень, намагаючись пристосувати їх к новим реаліям життя в соціумі, які стали наслідком хрещення Русі.

Суттєвий вплив на зміст «Руської правди» норм і канонів християнської релігії пояснюється тим, що вона складалася, здебільшого, у сфері церковного, а не світського княжого суду. На багатьох її статтях – відбиток церковної юрисдикції. Саме її потребами й інтересами, на наш погляд, керувалися упорядники першої збірки давньоруського законодавства. Цим можна пояснити, чому в «Руській правді» не розглядалися політичні злочини, які перебували поза компетенцією церковних судів. З другого боку, відсутність у ній статей, які б надавали правову оцінку випадкам, пов'язаним з образами жінок і дітей, словесними образами тощо, зумовлено їх перебуванням виключно у межах церковної юрисдикції, тому вони розглядалися церковними судами.

На наш погляд, поява «Руської правди» була викликана кількома причинами. Оскільки першими представниками церковного суду на Русі були переважно вихідці з Візантії, не знайомі з місцевою правовою традицією, вони були зацікавлені у створенні писаної збірки законів, яка б сприяла поступовому усуненню тих норм звичаєвого права східних слов'ян, що не відповідали моральним засадам і юридичній кваліфікації суддів-християн, вихованих у душі візантійського церковного та цивільного права.

«Руська правда» – це видатна пам'ятка християнської культури. Її приклад демонструє, яким чином запровадження християнства вплинуло на процес інтеграції християнських моральних і корпоративних норм православної церкви з нормами права. Християнський світогляд, поширюючись на Русі, сприяв зміні поглядів на чинну систему правосуддя. Результатом таких змін і стала «Руська правда», в якій ми бачимо застосування нових підходів до визначення мети покарання. Змінюється навіть сама конструкція злочину, закладаються основи принципово іншої виправної системи, вперше мала місце практика субсидіарного застосування норм права. «Руська правда» відобразила істотну кореляцію соціальної структури давньоруського суспільства, викликану поширенням християнства: поява нових категорій населення і встановлення між ними нової системи зв'язків, що базувалися на основі наріжної ідеї християнської релігії – рівності всіх у своїй відповідальності перед Богом.

Значення «Руської правди» полягає в пристосуванні візантійського церковного права до умов Київської Русі, яке відбулося шляхом опрацювання чинних княжих статутів. Отже, зазначене сприяло визначенню правового і політичного статусу церкви в давньоруській державі. Норми права, породжені християнською релігією, сприяли появі низки правових явищ та інститутів, які надалі були кооптовані до світського права, що переконливо доводить існування глибинних зв'язків між системами церковного та світського права та відображає загальноєвропейський розвиток системи права Київської Русі.

Список використаних джерел:

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / Л. Білецький. – Вінніпег : Українська Вільна Академія наук у Канаді, 1993. – 166 с.
2. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М. Владимирский-Буданов. – 6-е изд. – СПб. ; Киев : Лито-типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1909. – 699 с.
3. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций : в 2-х книгах / В. Ключевский. – Книга 1. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2003. – 576 с.
4. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : [навч. посіб.] / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2014. – 344 с.
5. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склад та підготував до друку проф. С. Юшков. – Видавництво Української академії наук. – Київ, 1935 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/yushkov/yyu.htm>
6. Сovenko Б. Православне канонічне право в світлі сучасної юридичної науки / Б. Сovenko // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право». – 2011. – Вип. 13. – С. 86–90.
7. Федоренко Т. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т.М. Федоренко ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
8. Федоренко Т. Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X – перша третина XIII ст.) / Т. Федоренко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 114–116.
9. Федоренко Т. Історико-правові аспекти визначення права церкви епохи Київської Русі / Т. Федоренко // Держава і права : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 10. – Київ : Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – 2001. – С. 103–113.
10. Флоринский Т. Древнейший памятник болгарского права «Закон судный людем» / Т. Флоринский. – К., 1904. – 21 с.
11. Щапов Я. Государство и церковь в Древней Руси, X – XIII вв. / Я. Щапов. – М. : Наука, 1989. – 233 с.